

Renata Przygodzka

Uniwersytet w Białymstoku

Polskie rolnictwo wczoraj i dziś

Wstęp

Pomimo systematycznego zmniejszania się udziału rolnictwa w tworzeniu PKB, jego społeczne i ekonomiczne znaczenie rośnie. Wynika to z faktu, że funkcja rolnicza jest podstawową funkcją obszarów wiejskich, a działalność rolnicza stanowi ważne źródło dochodów mieszkańców wsi. Ponadto, nadal głównym zadaniem rolnictwa jest dostarczanie surowców do produkcji żywności, chociaż rośnie również udział tego sektora w produkcji pozażywnościowych surowców.

Procesy ewolucyjne, jakie zachodzą we współczesnym rolnictwie, są w większym stopniu wypadkową zmian dokonujących się w otoczeniu rolnictwa, niż w nim samym. Oznacza to, że rolnictwo, dostosowując się do otoczenia, tworzy różnorodne formy i typy działalności. Stąd też można mówić o rolnictwie: rodzinnym, chłopskim, farmerskim itp. W każdym jednak z wymienionych typów podstawowym podmiotem jest gospodarstwo rolne w mniejszym lub większym stopniu powiązane z rynkiem, a zatem w różny sposób reagujące na sygnały rynkowe.

W ciągu minionego wieku rolnictwo w Polsce także ulegało istotnym przeobrażeniom. Celem niniejszego opracowania jest wskazanie najważniejszych zmian, jakie dokonały się w sektorze rolnym od zakończenia II wojny światowej do dnia dzisiejszego, oraz ich najważniejszych determinant. Teoretyczne podłoże przeprowadzonej analizy stanowi przegląd modeli rozwoju rolnictwa.

Rozwój rolnictwa w teorii ekonomii

Rolnictwo, podobnie jak każdy inny sektor gospodarki, systematycznie się rozwija. Należy podkreślić przy tym, że pojęcie rozwoju rolnictwa jest kategorią miękką, niejednoznaczną i pozwala na ujmowanie wielu cech i charakterystyk. Świadczy o tym mnogość definicji i ujęć. Zdaniem A. Wosia, pod pojęciem *rozwój rolnictwa* należy rozumieć: (...)

jedność procesów kreacji postępu i innowacji prowadzących do rozwoju sił wytwórczych oraz działań dostosowawczych ze strony gospodarstw rolnych do zmieniającego się otoczenia i samego postępu w rolnictwie¹. Kilkanaście lat później ten sam autor stwierdził, że: *generalnym przesłaniem strategii rozwoju rolnictwa jest zmierzanie w kierunku rolnictwa nowoczesnego, sprawnego pod względem technicznym i ekonomicznym, przyjaznego dla ludzi i środowiska, opartego głównie na gospodarstwach rodzinnych, zintegrowanego z całą gospodarką narodową oraz w szczególności komplementarnego względem innych działalności na obszarach wiejskich*². Podejście to, zdecydowanie szersze od pierwszego, uwzględnia nie tylko produkcyjną funkcję rolnictwa, lecz również społeczną, środowiskową itp. Niezwykle interesujące jest także postrzeganie rozwoju rolnictwa przez J. M. Staatza i C. K. Eichera³. Pod pojęciem tym rozumieją zmiany zachodzące w rolnictwie pod wpływem różnorodnych uwarunkowań. Zmiany te analizują zarówno na płaszczyźnie teoretycznej, jak i historycznej, w odniesieniu do trzech okresów, a mianowicie: lat 50. i 60. minionego wieku, lat 70. oraz lat 80. i 90. Podczas pierwszego z wymienionych okresów, nazywanego erą dynamicznego wzrostu gospodarczego i modernizacji, rozwój rolnictwa był definiowany w znacznej mierze jako systematyczny wzrost produkcji rolnej na głowę jednego mieszkańca. W latach 70. rozszerzono pojmowanie wzrostu, łącząc go ze sprawiedliwością, w wyniku czego zwrócono uwagę na: problematykę dystrybucji dochodów, zatrudnienie, poziom wyżywienia oraz zaczęto przywiązywać istotną wagę do empirycznych badań gospodarki wiejskiej. Natomiast lata 80. i 90. to okres: ważnych reform gospodarczych, reform polityki gospodarczej, restrukturyzacji instytucjonalnej oraz wzrostu znaczenia produkcji bezpiecznej żywności i równowagi środowiskowej.

Wprawdzie, w odniesieniu do gospodarki chłopskiej, Cz. Noniewicz *rozwój* definiuje jako zmiany prowadzące w sposób ewolucyjny do innej formy gospodarowania w rolnictwie⁴. Przegląd bardziej lub mniej bezpośrednich określeń i definicji *rozwój rolnictwa* prezentuje J. Kulawik⁵. Z większości wynika, że *rozwój* postrzegany jest przede wszystkim jako zmiany form i struktur gospodarowania w tym sektorze.

Pod pojęciem tym można rozumieć także całokształt zmian strukturalnych rolnictwa, obejmujących zmiany: struktury czynników produkcji zaangażowanych w tym dziale gospodarki, struktury nakładów i dochodów, struktury produkcji oraz struktury przestrzennej rolnictwa⁶. Kontekst taki pozwala na wyróżnienie trzech aspektów rozwoju

¹ Zob.: A. Woś, *Rozwój i postępowanie w rolnictwie polskim*, PWRiL, Warszawa 1987, s. 6.

² Zob.: A. Woś, *W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 42–43.

³ Zob.: J. M. Staatz, C. K. Eicher, *Agricultural Development Ideas in Historical Perspective*, [w:] C. K. Eicher, J. M. Staatz (eds.), *International Agricultural Development*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London 1998, s. 8–38.

⁴ Zob.: Cz. Noniewicz, *Rozwój gospodarki chłopskiej*, Wydawnictwo Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, Białystok 1996, s. 77.

⁵ Zob.: J. Kulawik, *Rozwój finansowy a wzrost i rozwój ekonomiczny w rolnictwie*, IERiGŻ, Warszawa 1997, s. 69–73.

⁶ R. Przygodzka, *Fiskalne instrumenty wspierania rozwoju rolnictwa – przyczyny stosowania, mechanizmy i skutki*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006, s. 18.

rolnictwa, a mianowicie aspekt: sektorowy, regionalny i wewnątrzrolniczy⁷. Aspekt sektorowy odnosi się do pożądanego (z punktu widzenia celów makroekonomicznych) umiejscowienia rolnictwa w gospodarce i oznacza np.: udział rolnictwa w tworzeniu PKB, udział w zatrudnieniu siły roboczej, w inwestycjach itp. Aspekt regionalny uwzględnia zróżnicowanie przestrzenne poziomów rozwoju rolnictwa i wiąże się przede wszystkim z dążeniem do likwidacji znacznych dysproporcji rozwojowych w ujęciu regionalnym. Natomiast aspekt wewnątrzrolniczy dotyczy zmian w ramach struktury i powiązań wszystkich podsystemów samej gospodarki rolnej⁸.

Utożsamianie rozwoju rolnictwa ze zmianami (czy też przekształceniami) strukturalnymi może wydawać się dyskusyjne, bowiem, według niektórych badaczy problematyki wzrostu i rozwoju rolnictwa, przekształcenia te mogą być celem rozwojowym i jako takie zajmują zróżnicowane miejsce w ich hierarchii. Na ogół są one zdeterminowane poziomem rozwoju społeczno-ekonomicznego i charakterem przyjętej polityki gospodarczej. Przez wiele lat, w powojennej historii Polski, przekształcenia strukturalne wiązały się przede wszystkim ze zmianami struktury własnościowej rolnictwa⁹. Obecnie, są postrzegane najczęściej jako środek do osiągnięcia innych celów¹⁰. Jeśli jednak cele te zostaną określone, na przykład jako poprawa jakości życia ludności rolniczej, wzrost efektywności produkcji rolnej itp., to osiągnąć je można przede wszystkim przez zmiany strukturalne.

Odzwierciedleniem zróżnicowanego podejścia do kategorii rozwoju rolnictwa są różnorodne próby modelowania jego rozwoju, podejmowane w teorii ekonomii. Wybitny znawca powyższej problematyki, V. Ruttan¹¹ wyróżnia: model „granicy”, model zachowawczy, model rozwoju rolnictwa pod wpływem procesów urbanizacyjno-industrialnych, model dyfuzji, model wysokonakładowego pchnięcia oraz model indukowanych innowacji¹².

⁷ Zob.: S. Kowalczyk, *Przesłanki zmian strukturalnych w rolnictwie*, „*Ekonomista*” 1993, nr 3, s. 350–351.

⁸ Zob.: R.I. Dziemianowicz, R. Przygodzka, *Instrumenty wspierania przekształceń strukturalnych polskiego rolnictwa*, [w:] J. Sikorski (red.), *Fundusze unijne a rozwój gospodarki polskiej (ze szczególnym uwzględnieniem rolnictwa)*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2005, s. 69.

⁹ Chodziło o likwidację własności prywatnej w rolnictwie, której istnienie było niezgodne z założeniami ideologicznymi komunistycznej partii sprawującej władzę. W trakcie istnienia PRL występowały szczególne okresy nasilonej aktywności państwa w tym względzie. Dotyczy to zwłaszcza okresu tzw. forsownej kolektywizacji rolnictwa, przypadającej na lata 1948–1954 oraz ponownej próby tzw. szybkiego uspołecznienia rolnictwa w latach 70. XX wieku, kiedy to nastąpił znaczny przepływ gruntów od gospodarstw indywidualnych do gospodarstw uspołecznionych. Odbywał się on w wyniku przymusowej likwidacji gospodarstw ekonomicznie słabych, a także przez przejmowanie ziemi przez państwo za emeryturę lub rentę.

¹⁰ Na przykład A. Woś uważa, iż przemiany strukturalne są celem operacyjnym polityki rolnej, co oznacza, że stanowią one środek do osiągnięcia celów wyższego rzędu, takich jak chociażby wzrost produkcji rolniczej. Zob.: A. Woś, *Podstawy nauki o polityce rolnej*, PWRiL, Warszawa 1987, s. 188.

¹¹ Zob.: V. W. Ruttan, *Models of Agricultural Development*, [in:] C.K. Eicher, J.M. Staatz (eds.), *International Agricultural Development*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London 1998, s. 155–162.

¹² Szerzej na ten temat: R. Przygodzka, *Fiskalne instrumenty...*, op. cit., s. 19–23.

Wymieniony katalog modeli rozwoju rolnictwa można uzupełnić o model rolnictwa industrialnego oraz model rolnictwa zrównoważonego, szerzej opisany przez A. Woś¹³. Pierwszy z wymienionych modeli jest oparty na przeniesieniu wzorców typowych dla funkcjonowania przemysłu do gospodarstw rolnych. Duża skala produkcji, nowoczesne technologie, postęp biologiczny, wysoki stopień zużycia kapitałowych środków produkcji, znaczna intensyfikacja produkcji rolniczej doprowadziły do wysokiego wzrostu wolumenu produkcji. Główną kategorią funkcjonowania wysoko wyspecjalizowanych i towarowych gospodarstw stała się maksymalizacja dochodów. Pojawienie się bariery popytu spowodowało do zmniejszenie poziomu cen rolniczych, a wraz z nim – rozwarstwienia nożyc cen rolnych i pogorszenie sytuacji dochodowej rolników, pomimo znacznego wzrostu wydajności pracy. Do negatywnych aspektów rozwoju rolnictwa industrialnego zalicza się także nadmierne eksploatowanie środowiska naturalnego oraz destrukcję mikrospołeczności wiejskich, jak słusznie podkreśla A. Woś: (...) *industrializacja zawężyła funkcje rolnictwa, odeszła od traktowania rolnictwa w sposób holistyczny, a skoncentrowała się na jedynym aspekcie, który podlegał wartościowaniu przez rynek, stanowiąc nieodzowny warunek industrializacji*¹⁴.

Pogłębianie się niekorzystnych efektów rolnictwa industrialnego oraz konieczność ograniczenia wzrostu produkcji rolniczej i jej intensyfikacji stały się inspiracją dla nowych poszukiwań. Oparto je na teorii zrównoważonego rozwoju, którego istota, zgodnie z definicją Komisji Brundtland, polega na: (...) *zaspokajaniu potrzeb dnia dzisiejszego w sposób, który nie ogranicza przyszłym pokoleniom możliwości zaspokojenia ich potrzeb*¹⁵. Według bardziej precyzyjnej definicji, zrównoważony rozwój to: *rozwój cywilizacyjny, w którym formy i dynamika aktywności ekonomicznej, instytucje, style życia (głównie wielkość konsumpcji) i wielkość populacji są takie, że każdemu człowiekowi obecnych i przyszłych pokoleń zapewniona będzie odpowiednia jakość życia, a wszystkie aspekty tego rozwoju są zabezpieczone przez dostępność zasobów naturalnych, ekosystemów i systemów podtrzymujących życie*¹⁶. Idea rolnictwa zrównoważonego wyłoniła się jako jedna z alternatywnych, a głównie ekologicznych koncepcji rozwoju. Jej istotą jest troska o potencjał produkcyjny, wyrażająca się m.in. w zmniejszeniu poziomu intensyfikacji stosowania przemysłowych nakładów oraz w uwzględnianiu specyfiki lokalnych społeczności wiejskich. Obok nurtu ekologicznego rolnictwa zrównoważonego, rozwinął się także nurt społeczno-ekonomiczno-ekologiczny, którego zasadnicza idea polega na dążeniu do: (...) *uzyskiwania stabilnej, a zarazem opłacalnej ekonomicznie i akceptowalnej społecznie produkcji, w sposób nie zagrażający środowi-*

¹³ Zob.: A. Woś, *W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2004, s. 9–15 oraz s. 24–28; A. Woś, *Rolnictwo zrównoważone*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej”, nr 1–3, 1992, s. 9–21.

¹⁴ Zob.: A. Woś, *W poszukiwaniu modelu ...*, op. cit., s. 14.

¹⁵ *World Commission of Environment and Development, Our Common Future*, Oxford University Press, Oxford 1987.

¹⁶ J.C. J.M. van den Berg, P. Nijkamp, *Operationalizing sustainable development: dynamic ecological-economic model*, „Ecological Economics” 1991, No. 4, s. 11.

sku przyrodniczemu¹⁷. Rolnictwo dzięki silnym powiązaniom środowiskowym i oparciu na specyficznych podmiotach, jakimi są gospodarstwa rodzinne, może mieć do odegrania istotną rolę w kreowaniu idei zrównoważonego rozwoju. Dostrzeżenie tych możliwości w znacznym stopniu zweryfikowało cele polityki rolnej wielu krajów wysoko rozwiniętych.

W aspekcie historycznym i ewolucyjnym, w procesach rozwojowych rolnictwa można zaobserwować pewne stadia i prawidłowości. Badania, prowadzone przez F. Tomczaka, pozwoliły na wyodrębnienie pięciu modeli ekonomicznych rolnictwa rodzinnego, które dominują na poszczególnych etapach rozwoju gospodarczego¹⁸. Są nimi:

- model tradycyjnej gospodarki chłopskiej występujący powszechnie w krajach najmniej rozwiniętych, charakteryzujących się: niskim poziomem PKB na jednego mieszkańca, wysokim udziałem rolnictwa i zatrudnienia w rolnictwie w PKB, niską wydajnością pracy w rolnictwie; są to zatem kraje o cechach niedorozwoju ekonomicznego i społecznego;
- model rodzinnego gospodarstwa rolniczego typowy dla krajów średnio rozwiniętych, o niższym poziomie dochodu na jednego mieszkańca, wynoszącym od 2 tys. do 5 tys. USD; w rolnictwie tych krajów przeważają gospodarstwa chłopsko-rolnicze o niskim poziomie towarowości i wysokim naturalizacji, stosunkowo niskiej wydajności pracy, z nadmiarem siły roboczej;
- model farmy rodzinnej charakterystyczny w krajach średnio rozwiniętych o wyższym poziomie dochodu (5–10 tys. USD *per capita*); wśród gospodarstw rolnych dominują farmy rodzinne i rodzinne gospodarstwa rolnicze wyróżniające się względnie niską towarowością, ale rosnącą wydajnością pracy i zmniejszającym się zatrudnieniem;
- model farmy rodzinnej towarowej dominujący w krajach wysoko rozwiniętych o niższym poziomie dochodu *per capita*, mieszczącym się w granicach 10–20 tys. USD; cechą gospodarstw farmerskich jest pełne powiązanie z rynkiem;
- model agrobiznesowego przedsiębiorstwa (gospodarstwa) rolnego występujący w krajach wysoko rozwiniętych o najwyższych dochodach, przekraczających 20 tys. USD rocznie na głowę jednego mieszkańca; rolnictwo w tych krajach charakteryzuje: wysoki odsetek rolniczych farm i przedsiębiorstw agrobiznesu, wysoki poziom wydajności pracy, niski poziom zatrudnienia, silne powiązania z przemysłem i globalizacja gospodarki.

Należy podkreślić, że zaprezentowany podział ma charakter modelowy. W rzeczywistości rolnictwo świata charakteryzują różne typy i okresy przejściowe, czego konsekwencją jest zróżnicowanie form działalności rolniczej w każdym kraju, niezależnie od poziomu

¹⁷ S. Paszkowski, *Ewolucja idei rolnictwa zrównoważonego i rozwoju terenów wiejskich (SARD)*, „Wies i Rolnictwo” 2001, nr 1, s. 52.

¹⁸ Zob.: F. Tomczak, *Doświadczenia światowe rozwoju rolnictwa: konkluzje dla Polski*, „Roczniki Naukowe SERiA”, t. II, z. 1, Warszawa-Poznań-Zamość 2000, s. 14–21; F. Tomczak, *Od rolnictwa do agrobiznesu. Transformacja gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*, SGH, Warszawa 2004, s. 203–211; F. Tomczak, *From Peasant Agriculture to Agribusiness Path of the Family Farms Development*, IERiGŻ, Warszawa 2001.

rozwoju społeczno-gospodarczego. Ponadto, zróżnicowanie to jest efektem odmiennych uwarunkowań, w jakich następują procesy rozwojowe rolnictwa.

Konstatując, trzeba stwierdzić, że rozwój rolnictwa charakteryzują pewne prawidłowości, do których na ogół zalicza się:

- zmniejszający się udział rolnictwa w gospodarce narodowej;
- dominujący udział gospodarstw rodzinnych, jako formy organizacyjno-prawnej prowadzenia działalności rolniczej;
- postępujący proces koncentracji i wzrostu skali produkcji, przy jednoczesnym zmniejszaniu liczby zatrudnionych i liczby podmiotów gospodarujących;
- postępującą polaryzację gospodarstw;
- dysparytet dochodowy wynikający z przejmowania wartości dodanej wytworzonej w rolnictwie przez pozarolnicze działy gospodarki, wymuszający konieczność podejmowania działalności w innych, niż gospodarstwa rodzinne, formach organizacyjnych, takich jak np.: zespoły producenckie czy kooperacja;
- występującą permanentnie lukę efektywnościową między rolnictwem a sferą pozarolniczą;
- rosnącą zależność rolników od pełnego lub częściowego zatrudnienia poza rolnictwem i od innych dochodów zewnętrznych;
- wzrastające zainteresowanie rolników ideą zrównoważonego rozwoju rolnictwa.

Rolnictwo i jego funkcje do 1989 roku

Podobną ścieżkę ewolucji przechodziło również polskie rolnictwo. Wprawdzie bardzo długo, bowiem aż do początków XX wieku, na większości polskich ziem przetrwały w różnych formach pozostałości systemu feudalnego, jednak w okresie międzywojennym, na skutek reform agrarnych, duża część gruntów rolnych trafiła do drobnych gospodarstw chłopskich, co, z kolei, zadecydowało o: niskiej wydajności, przeludnieniu agrarnym, szachownicy gruntów i tym podobnych problemach. Pozostałe ziemie znajdowały się w rękach tzw. wielkiej własności ziemskiej czy też obszarniczej i to produkcja z tych gospodarstw zapewniała dostawy produktów rolnych.

Efektom II wojny światowej były znaczne zniszczenia gospodarki rolnej i pilna potrzeba odbudowy bazy żywnościowej kraju. Wraz z reformą rolną, której celem była przede wszystkim likwidacja wielkiej własności ziemskiej i obdzielenie ziemią małych rolników i robotników rolnych, znacznie zmieniła się struktura agrarna. Powstała duża liczba gospodarstw małych (w 1954 r. odsetek gospodarstw do 5 ha stanowił prawie 60% ogółu gospodarstw¹⁹) i to na nich spoczywał ciężar wyżywienia kraju. Pomimo stosunkowo szybko podjętej akcji uspołecznienia rolnictwa²⁰, do lat 90. w rolnictwie dominowała własność

¹⁹ Cz. Noniewicz, *Rozwój gospodarki chłopskiej*, Filia Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, Białystok 1996, s. 62.

²⁰ W gospodarce socjalistycznej prywatne gospodarstwa rolne nie wpisywały się w ideologię nowego ustroju, stąd też już w 1948 roku podjęto decyzję o kolektywizacji rolnictwa. W jej wyniku, obok istniejących państwowych gospodarstw rolnych, powstały rolnicze spółdzielnie produkcyjne.

prywatna, a gospodarstwa chłopskie miały charakter gospodarstw rodzinnych. Konsekwencją takiego usytuowania i niechęci władz do prywatnej własności była specyficzna polityka wobec rolników tzw. indywidualnych. Oznaczała ona przede wszystkim obciążenie: dostawami obowiązkowymi, podatkami gruntowymi, obowiązkowymi składkami na ubezpieczenia rolne, przy jednoczesnym wyeliminowaniu z systemu ubezpieczeń społecznych²¹ i zdrowotnych oraz ograniczonym dostępem do: środków produkcji rolnej, materiałów budowlanych, kredytowania itp. W rezultacie, w ciągu wielu lat, rolnictwo pełniło tzw. akumulacyjną funkcję rozwoju całej gospodarki. Dopiero w latach 80., w warunkach wielkiego kryzysu niedoboru, stosunek władz do prywatnej gospodarki rolnej uległ znacznemu przeobrażeniu, tworząc warunki do intensywnego rozwoju gospodarstw.

Rolnictwo w okresie transformacji polskiej gospodarki

Jak podkreślono w poprzednim podpunkcie, spośród wszystkich krajów socjalistycznych, polskie rolnictwo miało najbardziej chłopski charakter. Oparte na prywatnej własności ziemi, przetrwało wielokrotne próby upaństwowienia i uspołdzielczenia. Ta swoista niezmiennosc gospodarki chłopskiej była, niewątpliwie, konsekwencją mikroekonomicznych funkcji przetrwania. Czy zatem i w jaki sposób transformacja polskiej gospodarki wpłynęła na przekształcenia strukturalne rolnictwa?

Jednoznaczna odpowiedź może dotyczyć jedynie zmian, jakie zaszły w sektorze państwowego rolnictwa. Na skutek słabości ekonomicznej i prywatyzacji, państwowe gospodarstwa przestały istnieć. Problemem, jaki po nich pozostał, jest często podnoszona kwestia popegerowskich wsi, charakteryzujących się wysokim bezrobociem strukturalnym i znaczną pauperyzacją ludności. W miejsce PGR-ów pojawił się natomiast, nieobecny wcześniej, sektor wielkoobszarowych gospodarstw prywatnych.

Zmiany w sektorze gospodarstw indywidualnych nie są aż tak oczywiste. Z analiz wynika²², że w zasadzie liczba gospodarstw nieznacznie się zmniejszyła, ale dotyczy to gospodarstw powyżej 1 ha. Uwzględnienie wszystkich typów daje liczbę około 3 mln, a zatem prawie stałą od kilkudziesięciu lat. Wyraźnie na tym tle można zaobserwować jednak polaryzację gospodarstw, polegającą na wzroście liczby gospodarstw bardzo małych i dużych (farmerskich), przy jednoczesnym zmniejszeniu liczby gospodarstw średnich, niskotowarowych. Oznacza to, że część gospodarstw średnich podejmuje próby rozwijania swej działalności, przekształcając się w gospodarstwa towarowe. Część natomiast, pozbywając się części ziemi, przechodzi do grupy gospodarstw socjalnych.

²¹ Z czasem wprowadzono rentę lub emeryturę za ziemię przekazaną do Państwowego Funduszu Ziemi.

²² Zob. m.in.: R. Przygodzka, R.I. Dziemianowicz, *Transformation and its impact on structural changes in polish agriculture*, Poster paper presented on Joint IAAE – 104th EAAE Seminar, Agricultural Economics and Transition: „What was expected, what we observed, the lessons learned.”, Corvinus University of Budapest (CUB), Budapest, Hungary, September 5–8, 2007.

Ta socjalna funkcja gospodarstw rolnych nabrała szczególnego znaczenia wraz z procesami: liberalizacji, deregulacji i prywatyzacji na początku lat 90. Likwidacja wielu przedsiębiorstw, racjonalizacja zatrudnienia doprowadziły do masowych zwolnień i wzrostu bezrobocia. Wraz z nimi, do gospodarstw zaczęły ponownie napływać rzesze ludzi, które nie znajdowały pracy w mieście. Byli to przede wszystkim, zwalniani w pierwszej kolejności, chłopo-robotnicy. Proces wywołał wzrost liczby ludności związanej z rolnictwem i jednocześnie stymulował pojawienie się bezrobocia agrarnego. W związku z tym, rolnictwu przypisano funkcję tzw. bufora, redukującego społeczne koszty procesu transformacji.

O socjalnym charakterze znacznej części polskich gospodarstw świadczy również fakt, że rolnictwo jest źródłem dochodów dla coraz mniejszej liczby ludności z nim związanej, która utrzymuje się albo ze źródeł niezarobkowych, albo z pracy poza gospodarstwem.

Liberalizacja cen, ale przede wszystkim liberalizacja wymiany międzynarodowej, wymusiła konkurencję między gospodarstwami zarówno na rynku krajowym, jak i międzynarodowym. Wprawdzie znaczny lobbing partii chłopskich doprowadził do zwiększenia ochrony rynku krajowego, niemniej problemy ze zbytem wielu towarów, wzmocnione likwidacją państwowych odbiorców produktów rolnych, wymusiły: dążenie do obniżki kosztów, zmiany w kierunkach produkcji rolniczej oraz wzrost jakości wytwarzanych produktów. Substituowanie pracy żywej (zwłaszcza w dużych gospodarstwach) przyspieszyło proces ich wyposażenia zarówno w środki trwałe, jak i obrotowe. W istotnym stopniu zwiększył się stan, posiadanych przez gospodarstwa, maszyn i urządzeń do produkcji rolniczej.

Luka w instytucjach otoczenia rolnictwa, dążenie do zapewnienia odpowiedniego poziomu konsumpcji, ale także stworzenia lepszych warunków mieszkaniowych wymusiło na części ludności, związanej z rolnictwem, poszukiwanie alternatywnych źródeł dochodów. Poszukiwanie to wiązało się przede wszystkim z przedsiębiorczością oraz kreowaniem wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich.

Najważniejszym jednak chyba skutkiem transformacji jest to, że, w wyniku zmian sektora rolnego, polscy rolnicy okazali się bardzo dobrze przygotowani do podjęcia konkurencji z rolnictwem unijnym.

Polskie rolnictwo po akcesji do Unii Europejskiej

Członkostwo Polski z Unią Europejską otworzyło przed gospodarstwami rolnymi nieznane dotychczas możliwości. Wynikają one przede wszystkim z dostępu do instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej, a zwłaszcza dopłat bezpośrednich oraz instrumentów oddziałujących na rozwój obszarów wiejskich, w tym przede wszystkim wsparcia inwestycji w gospodarstwach rolnych oraz wsparcia młodych rolników. Swoistą „przymiarękę” do nowych instrumentów polityki rolnej zapoczątkował program SAPARD. Okazało się, że rolnicy byli i są najbardziej aktywną grupą w aplikowaniu o środki unijne, chociaż

zasadniczo procedury nie były i nadal nie są proste²³. Miliardy euro, w ramach SPO Rolnictwo, PROW 2004–2006 i obecnie PROW 2007–2013, sprawiły, że polska wieś w szybkim tempie zmienia się i modernizuje. Systematycznie poprawiają się wskaźniki: towarowości, dochodowości, koncentracji ziemi i produkcji, technicznego uzbrojenia pracy, nawożenia, plonowania. Coraz większa liczba gospodarstw podejmuje specjalizację i skutecznie konkuruje na unijnych rynkach. Według danych raportu *Polska wieś i rolnictwo. Wiosna 2011*, przygotowanego przez TNS OBOP, niemal połowa ankietowanych rolników (48%) – zapytana o wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na rozwój miejscowości ich zamieszkania – odpowiada, że wpływ ten jest pozytywny, a najważniejsze funkcje płatności bezpośrednich to, według badanych, kolejno: modernizacja gospodarstw rolnych (58%) i utrzymanie wielkości produkcji rolno-spożywczej w kraju (54%).

Niezależnie jednak od tych optymistycznych zmian, trzeba zdawać sobie sprawę z faktu, że polskie rolnictwo charakteryzuje się dużym rozdrobnieniem (średnia powierzchnia UR przypadająca na 1 gospodarstwo wynosi 8 ha i powoli wzrasta), jak również ponad połowa gospodarstw produkuje wyłącznie lub głównie na własne potrzeby, ograniczając wydatki na zakup żywności i koszty utrzymania rodziny. Gospodarstwa te o relatywnie niewielkim areale prowadzą produkcję metodami tradycyjnymi, przy niskim nawożeniu mineralnym i zużyciu chemicznych środków ochrony roślin, jak również pasz przemysłowych w żywieniu zwierząt gospodarskich, zwłaszcza bydła. Mimo to, a także faktu występowania przewagi gleb o niskiej przydatności rolniczej, Polska jest znaczącym w świecie i Europie producentem produktów: rolnych, ogrodnich i pochodzenia zwierzęcego²⁴. W obliczu dynamicznie dokonujących się zmian na rynku globalnym i europejskim, należy mieć nadzieję, że osiągnięte przewagi komparatywne zostaną w przyszłości utrzymane, a pozytywne kierunki zmian – zachowane.

Zakończenie

W ciągu ponad 100 lat polskie rolnictwo przeszło wiele zmian. Jednakże można zadać pytanie, czy rzeczywiście zmiany te doprowadziły do istotnego przewartościowania podstaw, na których rolnictwo to się opiera? Z przeprowadzonych rozważań wynika, że mimo wszystko nie, bowiem nadal bazą rolnictwa są rodzinne gospodarstwa rolne o relatywnie niskiej powierzchni i prowadzące produkcję rolną w sposób tradycyjny. Badania TNS OBOP dowodzą, że polscy rolnicy opowiadają się za tym, żeby rolnictwo opierało się głównie na małych i średnich gospodarstwach, a w niewielkim stopniu na wyspecjalizowanych gospodarstwach rolnych. Uważają oni ponadto, że rodzinne gospodarstwa są lepsze od przedsiębiorstw prowadzących działalność rolniczą. Oznacza to, że taki typ gospodarowania

²³ Z danych raportu *Polska wieś i rolnictwo. Wiosna 2011* wynika, że 84% rolników korzystało z płatności bezpośrednich, 26% z płatności ONW, 12% z płatności rolno-środowiskowych.

²⁴ *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w Polsce*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2010, s. 9.

jest bardzo zakorzeniony w świadomości ludności rolniczej. Zatem można uznać, że ewolucja w kierunku gospodarki farmerskiej może w sytuacji Polski nie mieć racji bytu. Teza ta wydaje się być wzmocniona dodatkowo przez fakt, że, w opinii rolników, polskie rolnictwo jest postrzegane jako: nowoczesne, przyszłościowe oraz chroniące środowisko naturalne. Nie ma więc podstaw, by musiało się zmieniać.

Bibliografia

1. Dziemianowicz R. I., Przygodzka R., *Instrumenty wspierania przekształceń strukturalnych polskiego rolnictwa*, [w:] J. Sikorski (red.), *Fundusze unijne a rozwój gospodarki polskiej (ze szczególnym uwzględnieniem rolnictwa)*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2005.
2. Kowalczyk S., *Przesłanki zmian strukturalnych w rolnictwie*, „*Ekonomista*” 1993, nr 3.
3. Kulawik J., *Rozwój finansowy a wzrost i rozwój ekonomiczny w rolnictwie*, IERiGŻ, Warszawa 1997.
4. Noniewicz Cz., *Rozwój gospodarki chłopskiej*, Filia Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, Białystok 1996.
5. Paszkowski S., *Ewolucja idei rolnictwa zrównoważonego i rozwoju terenów wiejskich (SARD)*, „*Wies i Rolnictwo*” 2001, nr 1.
6. *Polska wieś i rolnictwo. Wiosna 2011*, TNS OBOP, Warszawa 2011.
7. Przygodzka R., *Fiskalne instrumenty wspierania rozwoju rolnictwa – przyczyny stosowania, mechanizmy i skutki*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006.
8. Przygodzka R., Dziemianowicz R.I., *Transformation and its impact on structural changes in polish agriculture*, Poster paper presented on Joint IAAE – 104th EAAE Seminar, Agricultural Economics and Transition: „What was expected, what we observed, the lessons learned.”, Corvinus University of Budapest (CUB), Budapest, Hungary, September 5–8, 2007.
9. *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w Polsce*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2010.
10. Ruttan V. W., *Models of Agricultural Development*, [in:] C. K. Eicher, J. M. Staatz (eds.), *International Agricultural Development*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London 1998.
11. Staatz J. M., Eicher C. K., *Agricultural Development Ideas in Historical Perspective*, [in:] C. K. Eicher, J. M. Staatz (eds.), *International Agricultural Development*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore-London 1998.
12. Tomczak F., *Doświadczenia światowe rozwoju rolnictwa: konkluzje dla Polski*, „*Roczniki Naukowe SERiA*”, t. II, z. 1, Warszawa-Poznań-Zamość 2000.
13. Tomczak F., *From Peasant Agriculture to Agribusiness Path of the Family Farms Development*, IERiGŻ, Warszawa 2001.
14. Tomczak F., *Od rolnictwa do agrobiznesu. Transformacja gospodarki rolniczo-żywnościowej Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*, SGH, Warszawa 2004.
15. *World Commission of Environment and Development, Our Common Future*, Oxford University Press, Oxford 1987.
16. Woś A., *Podstawy nauki o polityce rolnej*, PWRiL, Warszawa 1987.
17. Woś A., *Rolnictwo zrównoważone*, „*Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*” 1992, nr 1–3.
18. Woś A., *Rozwój i postęp w rolnictwie polskim*, PWRiL, Warszawa 1987.
19. Woś A., *W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa*, IERiGŻ, Warszawa 2004.
20. Van den Berg J. C. J. M., Nijkamp P., *Operationalizing sustainable development: dynamic ecological-economic model*, „*Ecological Economics*” 1991, No. 4.